

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР

Досліджуються міжнаціональні відносини в період функціонування та розпаду СРСР. Аналізується суть радянської політики «імперії позитивної дії» щодо етнічних груп, політика «коренізації». Вивчення особливостей сучасної етнополітичної ситуації в Україні

Дослідженням питання етнонаціональної політики займалися ряд вчених, серед них можна виділити як українських, так і зарубіжних вчених, зокрема, це: К. М. Вітман, Т. Мартин, А. Каппелер, Н. П. Шипка, І. А. Мельник.

Проблема регулювання етнонаціональних відносин посідає важливе місце у структурі державної політики абсолютної більшості країн сучасного світу. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття відбулися глобальні соціально-економічні та суспільно-політичні

зміни. Сталися корінні трансформації у колишніх соціалістичних державах Центральної і Східної Європи, розпався Радянський Союз. Ці події спричинили глибокі суспільні зміни, викликали численні міжнаціональні конфлікти, посилили націоналістичні тенденції у діяльності правлячих еліт ряду європейських держав.

Серед причин зникнення Радянського Союзу важливу роль відіграла неадекватна модель етнонаціональної політики, яка виявилась неспроможною відповісти на сучасні виклики цивілізаційного розвитку в цій багатонаціональній країні. Кожній пострадянській країні прийшлося самотужки вирішувати етнополітичні проблеми, які зазвичай накладалися на типові проблеми перехідного періоду (економічні кризи, рецидиви впровадження демократичних реформ, соціальний колапс, корупцію, непристосованість державного апарату для адекватного реагування на етнонаціональні виклики) [1].

Проблема міжнаціональних відносин в Радянському Союзі до його розпаду у вітчизняній радянській науковій літературі висвітлювалася лише з марксистсько-ленінських позицій. Критичне осмислення міжнаціональних взаємин було неможливим, а про національні суперечності в СРСР не могло бути й мови, оскільки вони не вписувалися в офіційні ідеологічні схеми. На потребу хибної політичної практики ортодоксальна марксистсько-ленінська наука сповідувала тезу про «історичну меншовартість окремих народів», створювала теоретичне підґрунтя для репресій і депортацій багатьох народів-етносів, перекроювання етнічних кордонів, перейменування народів тощо. Тільки на межі 80 – 90-х років ХХ ст. розвиток СРСР підтвердив висновок про національний ренесанс у нинішньому світі та підвищення ролі нації як суб'єкта світового розвитку.

Основу національної політики склали історичні програмні документи Радянської держави. З 1917 по 1923 р. було прийнято шість спеціальних постанов в сфері міжнаціональних відносин, а з 1923 по 1953р. – жодної [2].

Радянським союзом пропонувався заохочувальна політика стосовно етнічних груп, розділених західним кордоном Радянського Союзу, яка повинна була схилити на бік СРСР їхніх співвітчизників за кордоном та збільшити можливість Москви впливати на західних сусідів. Саме таку політику Радянського Союзу щодо національностей Т. Мартін називає політикою «імперії позитивної дії» (affirmativeaction), тобто позитивною дискримінацією, яка застосовувалась до колись пригнічених народів» [3].

Звернемось до поглядів Й. Сталіна щодо нації. На його думку, націю можна визначити за допомогою нібито об'єктивних наукових

критеріїв. Він, зокрема, визначив націю як «стійку спільність людей, що історично склалася»; ця спільність має чотири характерні ознаки: спільну мову, територію, економіку і спільність психічного складу, яка проявляється в спільності культури». Ці чотири ознаки тільки в їхній комбінації утворюють, за Сталіним, націю. Якщо хоч однієї з них бракує, нація перестає бути нацією. Своє міркування Сталін продемонстрував на прикладі прибалтійських німців і латишів, які, хоч і мали спільну територію та економіку, в ХІХ сторіччі не спромоглися утворити націю. Завдяки своєму теоретичному опрацюванню проблеми Сталін 1917 року став першим радянським наркомом у справах національностей, і з тієї посади починається його швидке сходження до влади. Його підхід до «національного питання» визначався гнучкістю: цілковите прийняття принципу національного самовизначення він поєднував із застереженнями, які повністю відміняли дію цього принципу. Спочатку він визнає: «робітники зацікавлені в повному злитті всіх своїх товаришів в єдину інтернаціональну армію, у вільному і повному розвитку духовних сил своїх братів, хоч би до якої нації вони належали». Поряд з цим він вказує: «Це звичайно не означає, що соціал-демократія підтримуватиме всілякі звичаї і установи нації» [4].

СРСР активно впроваджувала політику «коренізації», завдяки якій систематично зростала частка місцевих мешканців у республіканських партійних та урядових апаратах. Отже, більшовики, по суті, захопили лідерство у вирішенні національних завдань, характерних для усіх типів національних рухів. Вони створювали національні еліти там, де їх не було або вони були слабкі. Вони поширювали та підтримували у масах різні форми національної культури та ідентичності там, де це завдання було нагальним, сприяли територіалізації етнічності та створювали національні утворення на різних рівнях. Ця політика заперечувала нейтральність стосовно національних питань, яка була принципом більшовиків перед революцією та робила акцент саме на «позитивній дії» аж до однозначної ворожості, навіть до добровільної асиміляції.

Більшовики спробували підмінити донациональний устрій царської імперії постнаціональним, пролетарсько-інтернаціоналістським і перестрибнути через фазу національної держави. Наприкінці 1920-х років у Радянському Союзі відбувся поворот від прагматично-гнучкої до репресивної національної політики. Колишні пріоритети мовної та кадрової коренізації поступились місцевим культурам. Головним гаслом стало «братерство народів СРСР», російську культуру реабілітували, росіяни стали «першими серед рівних» у «дружній сім'ї

радянських народів», а російська мова повинна була стати «другою рідною мовою» усіх народів Радянського Союзу. Тепер лише численні етнічні групи у місцях свого компактного проживання користувались правом зберігати етнічну ідентичність. Із загостренням міжнародної обстановки зовнішня політика СРСР ставала більш ізоляційною та оборонною, відбувались масові репресії у прикордонних районах, чистки етнічно ненадійних елементів. Репресії передусім стосувались буржуазних націоналістів – національної еліти та місцевих політичних лідерів, які «попали під їхній вплив». Головною метою таких репресій було насамперед запобігання виникненню претензій в національних еліт на політичне лідерство та одержання ними влади. Можна стверджувати, що СРСР як єдина держава тримався на страху і силі, хоч і намагався відвертати міжетнічні та міжконфесійні конфлікти в різноетнічних та різноконфесійних регіонах, так, що вони ніколи не переходили в сутички з насильницькими діями, як це відбувалося після його розпаду. У тоталітарному радянському суспільстві меншина могла розраховувати лише на задоволення свого права на освіту, захист культурних інтересів спільноти. Правова політика Радянського Союзу щодо національних меншин велась під гаслом так званого «зближення націй», тож будь-яка самостійна політична діяльність чи створення будь-якої громадської організації етнічної спільноти були неможливі [5; с. 172].

Як зазначає німецький дослідник А. Каппелер, політика «коренізації», чи то «позитивної дії», мала радикальний вплив: а) широкі верстви неросіян привернулись до революції та партії або ж вони були нейтралізовані; б) істотно пришвидшилось творення націй з великих етнічних груп, а подекуди був покладений початок творенню менших етносів; в) українці сконсолідувались як нація, утворилась численна україномовна еліта, українська мова майже повністю запанувала у школах та установах [6; с. 285].

Теоретично задекларовані права неросійських народів у СРСР, на думку Мельника І. А., паралізувалися унітаризмом на практиці: 1) союзні республіки були позбавлені суверенітету, під яким розуміється повнота влади держави, її незалежність у внутрішній і зовнішній політиці; 2) наявність інституту союзного громадянства, яке зводило нанівець інститут громадянства союзної республіки, підмінивши його припискою на певній території; 3) союзні органи мали право скасовувати постанови держаних органів союзної республіки; 4) союзні органи могли на практиці узурпувати будь-яке питання, крім перелічених у компетенції СРСР, а це означало, що фактично союзні міністерства не брали до уваги республіканське законодавство; 5) встановлення

в СРСР необмеженого партнократичного режиму, який приглушував будь-які прояви самостійного національного життя неросійських народів [7; с. 36 – 62].

Перебудова спричинила активний прояв національної самосвідомості неросійських народів. Міжнаціональні проблеми розпочалися з другої половини 80-х років ХХ ст. І переросли у міжнаціональні конфлікти в СРСР і набули особливої гостроти в духовній сфері. Це можна пояснити прагненнями неросійських народів зберегти свою самобутність і протистояти посиленій русифікації їхнього духовного життя під маскою «інтернаціоналізації». В СРСР двомовними були представники неросійських народів, а росіяни, незалежно від місця проживання, могли бути й одномовними. В союзних республіках національне протистояння, яке виявилось в мовній сфері, перетворювалося в протистояння соціальне: сільське населення користувалося рідною мовою, а міське здебільшого переходило на російську.

Достатньо цікавою є концепція перетворення багатонаціональної унітарної держави у СНД на засадах національного суверенітету. Існує два підходи та відповідно дві концепції національного суверенітету:

- в основі першого підходу лежала концепція «обмеженого суверенітету націй», тобто міждержавного об'єднання,
- другий підхід полягав у неможливості існування вільних націй з добровільно обмеженим суверенітетом [7; с. 114 – 129].

Союзне керівництво зіткнулося з безпрецедентним розвитком подій і виявилось неспроможним дати їм об'єктивну оцінку. Спроби врятувати СРСР збройною силою зазнали поразки.

Роблячи висновки стосовно радянської етнополітики необхідно сказати про те, що великий вплив на неї мали інтеграційні та дезинтеграційні процеси.

Інтеграційні процеси набули більшої інтенсивності в 1950-х р. на стадії форсованої індустріальної модернізації, Великої Вітчизняної війни і індустріальної модернізації 1940-1950-х років. Саме тоді була зроблена спроба реалізувати закладену в комуністичній доктрині ідею можливості на базі уніфікації економічної бази суспільства, аналогічно уніфікувати соціальну і національну структуру і отримати гомогенне суспільство [8].

На практиці виявилось неможливим реалізувати цю ідею, не дивлячись на використання жорстоких механізмів управління і масових репресій.

Нинішня Україна керується духом патріотизму і демократії, набутого ще в попередні періоди своєї історії. Йдеться насамперед про прогресивні законодавчі акти 1917-1918 років. Наша держава

підтвердила спадкоємність своєї національної політики з аналогічною політикою Центральної Ради, а не так званою «ленінською національною політикою», що запроваджувалася упродовж семи десятиліть історії українського народу. Такий висновок має важливе теоретичне і практичне значення, наголошуючи на тому, що незалежна Україна відмежовується від спадщини Української РСР у царині національного питання [9].

Загальна етнополітична ситуація в Україні на початку 1990-х років помітним чином відрізнялася від тієї, яка була характерною для більшості нових держав – колишніх республік СРСР. По суті існував лише єдиний резонансний конфліктогенний момент – вимога щодо встановлення Кримської автономії було залагоджено, незважаючи на всілякі загострення та перипетії. Вчасно, належно і на високому державному рівні були усвідомлені також і загальні проблеми національних меншин України в цілому. Об'єктивно справедливим буде визнати і те, що тоталітарна – репресивна за своїм характером колишня радянська система наклала тяжкий відбиток на психологію багатьох народів і призвела до певних негативних диспропорцій у етнополітичній структурі України. Передусім, це більше домінування російськомовної культури над іншими, байдужість та небажання задовольняти культурно-освітні, інформаційні та духовні потреби етнопонаціональних меншин. Сюди слід додати також особливі форми екстремізму та інші вкрай небажані прояви нетерпимості у міжетнічних стосунках. До того ж, поряд із зростанням національної свідомості, формуванням і закріпленням почуття національної гідності даються взнаки – і подекуди досить гостро – наслідки етнорасового терору і такого ганебного антигуманого явища, як депортації окремих громадян та цілих народів за етнічною ознакою [10].

Молода Українська держава, як і інші республіки колишнього СРСР, зіткнулась із проблемами забезпечення конституційних прав національних меншин, виходячи з міжнародного принципу нерозривності прав людини і прав національностей, обрання власної стратегії етнополітичного розвитку. Це було обумовлено, по-перше, ускладненням етнополітичної ситуації у нових державах; по-друге, започаткуванням процесу активного включення етнічних спільнот у внутрішнє й зовнішньополітичне життя своїх країн; по-третє, необхідністю узгодження інтересів, встановлення рівноправних відносин міжетнічними групами. Тобто перед Україною з усією гостротою постало завдання сформулювати концепцію державної етнічної політики як з урахуванням уроків історичного минулого, так і міжнародної практики вирішення етнічних проблем. Забезпечення прав етнічних груп

стало одним із визначальних політико-правових напрямків розвитку незалежної України. З моменту проголошення Акта незалежності почалася цілеспрямована робота з вироблення теорії та реалізації демократичної етнополітики щодо національних меншин і концептуальних засад розбудови української державності. В основу перших державних актів сучасної України були покладені ідеї фундаторів української державності М. Грушевського та В. Винниченка, Ю. Бочковського.

Аналізуючи сучасну етнополітичну ситуацію в Україні, можна стверджувати, що національний фактор у суспільно-політичному житті держави доволі впливовий, зокрема, відчувається поступовий розвиток та активізація української цілостності і, разом з тим, інтеграція національних меншин у внутрішньодержавні процеси. Українське законодавство в сфері етнополітики загалом відповідає вимогам міжнародних пактів і принципам, що у них проголошені, визнає за особами, що належать до меншин, основоположні права і свободи людини. Національно-культурна автономія є найприйнятнішою формою для збереження і розвитку етнокультурної самобутності всіх громадян України незалежно від їхнього етнічного походження.

Отож, пострадянські держави прагнуть зайняти як найвигіднішу, гнучку позицію, водночас, намагаючись міжнародно підтримати свій статус держав, у яких «дійсно забезпечуються права національних меншин», що повинно свідчити про їх демократичність та виконання ними міжнародних зобов'язань, а, з іншого боку, максимально забезпечити права найуразливіших груп без будь-яких дезінтеграційних наслідків в середині держави.

Проблема міжнаціональних відносин немає однозначного розв'язку через відмінності й особливості фактичного становища меншин у різних європейських державах і через небезпеки, що становлять меншини для державної цілісності, залежно від офіційно закріплених відносин на рівні держава-меншина.

Кожна країна може на свій розсуд і будь-якими методами впливати на етнонаціональну ситуацію на своїх теренах, але головне, щоб при цьому дотримуватись права всіх представників етносів, які проживають або тимчасово перебувають на її території. У рамках міжнародних європейських організацій та на рівні кожної окремої держави європейського регіону вже прийнято ряд документів, що гарантують захист прав меншин, проте реальна ситуація свідчить про багато суперечливих моментів та небажання багатьох держав реально вирішити проблеми, що стосуються існування на їх території національних меншин.

Бібліографічний список

1. Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : монографія / К. М. Вітман. – К. : Логос, 2007. – С. 5-6.
2. Фадеичева М. Этнополитические концепции этнических общностей и индивидов : автореф. дис. ... докт. философских наук / М. Фадеичева. – Екатеринбург, 2004. – С. 32-33.
3. Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? // AbImperio. – 2002. – № 2. – С. 55.
4. Сталін Й. Марксизм і національне питання. – К., 1952. – С. 32-33.
5. Шипка Н. Етнополітичні аспекти побудови та функціонування союзу / Н. Шипка. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – № 20. – С. 170-172.
6. Кашпелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
7. Мельник І. А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. – К. : Либідь, 2006. – С. 36-62.
8. Абдулкаримов Г. Исторические тренды Российской этнополитики и этносоциокультурных процессов // Теоретические проблемы актуальной этнополитики в России. – М., 2007. – С. 87-89.
9. Мельник І. А. Національні меншини як повноправні суб'єкти української політичної нації // Наукові праці Політичні науки. – № 31. – Том 44. – С. 43.
10. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз. – К., 2006. – С. 330-332.

Исследуются межнациональные отношения в период функционирования и распада СССР. Анализируется сущность советской политики «империи позитивных действий», политика «коренизации». Изучаются особенности этнополитической ситуации в Украине.

There were researched international relations during the operation and the collapse of the USSR. The nature of the Soviet policy of «affirmative action empire» of ethnic groups, the policy of «indigenization» are analyzing. Exploring the features of modern ethno-political situation in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2013